

ПОНЯТТЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ У ТРУДОВОМУ ПРАВІ

В.П. Мироненко

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного
права і процесу
Національної академії внутрішніх справ*

Постановка проблеми. Становлення правової держави в умовах розвитку ринкової економіки потребує наведення належного порядку в сфері нормативного забезпечення соціально-трудових відносин, оскільки для багатьох громадян, праця є єдиним джерелом поліпшення свого добробуту та зміцнення держави в цілому. Трансформація суспільного життя відповідно до цілей та принципів побудови демократичної, правової, соціальної держави, розвиток на цій підставі зовсім іншого, що відповідає цивілізованим стандартам, правового забезпечення трудової діяльності прямо й безпосередньо стосується нормативного регулювання матеріальної відповідальності сторін трудового договору. Сьогодні, в умовах реформування трудового законодавства, даний різновид трудових правовідносин вимагає глибокого комплексного дослідження з метою розробки концепції розвитку правовідносин з матеріальної відповідальності, усунення колізій та прогалин у чинному законодавстві, та норм, які за своїм змістом не відповідають ринковим відносинам. Наукове дослідження питань правового регулювання матеріальної відповідальності працівників покликане допомогти вдосконаленню національного законодавства в сфері регулювання загальних питань матеріальної відповідальності. Неоднорідність правового закріплення матеріальної відповідальності в різних сферах трудової діяльності, а саме: підстав і умов матеріальної відповідальності, порядку визначення розміру шкоди та процесуального порядку відшкодування шкоди і зумовлюють необхідність звернення до комплексного аналізу матеріальних і процесуальних норм зазначеного інституту трудового права, окреслення загальних рис матеріальної відповідальності працівників за трудовим законодавством України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Слід зазначити, що питання юридичної відповідальності і, зокрема, матеріальної відповідальності в трудовому праві, завжди знаходились у центрі уваги вчених-правознавців. Проблеми юридичної відповідальності в загальній теорії права знайшли своє відображення в роботах С.С. Алексєєва, Б.Т. Базилєва, С.М. Братуся, І.О. Галагана, О.С. Йоффе, В.М. Кудрявцева, В.В. Лазарєва, І.С. Самоценка, М.С. Строговича, М.Х. Фарукшина, Р.О. Халфіної, Л.С. Явича та багатьох інших вчених. Даній проблемі при-

свячені праці вчених трудового права радянського періоду: О.А. Абрамової, О.В. Абрамової, М.Й. Бару, О.Т. Барабаша, Е.С. Белінського, М.І. Данченка, Є.О. Кленова, Р.З. Лівшиця, В.Г. Малова, А.Р. Мацюка, В.І. Нікітінського, О.І. Процевського, А.В. П'ятакова, З.К. Симорота, В.М. Смирнова, П.Р. Ставицького, Л.О. Сироватської, та ін. У роки незалежності України проблемами матеріальної відповідальності в трудовому праві займалися В.С. Венедиктов, І.В. Зуб, Д.О. Карпенко, В.І. Прокопенко, В.Г. Рогань, М.П. Стадник, Л.І. Суровська, Н.М. Хуторян та ін. Незважаючи на ґрунтовні дослідження, проблеми юридичної і матеріальної відповідальності в трудовому праві не тільки не втратили своєї актуальності, а ще більше загострилися. Донині залишається спірним питання щодо поняття юридичної відповідальності, взагалі, та матеріальної відповідальності, зокрема. Також, ще залишаються дискусійними й окремі питання відповідальності, які не зважаючи на пильну увагу з боку науковців, не знайшли, поки щи, чітко сформованого або ж єдиного підходу щодо їх вирішення.

Мета статті полягає у всебічному аналізі, розкритті поняття, сутності й особливостей правового регулювання матеріальної відповідальності працівників за трудовим законодавством України.

Основні результати дослідження. Матеріальна відповідальність як один із видів юридичної відповідальності, становить собою обов'язок однієї сторони трудового договору – працівника або власника (уповноваженого ним органу) відшкодувати іншій стороні шкоду, заподіяну внаслідок винного, протиправного невиконання або неналежного виконання трудових обов'язків у встановленому законом розмірі й порядку.

Матеріальній відповідальності властиві всі ознаки юридичної відповідальності. Так, матеріальну відповідальність характеризує державний примус, тобто примус до виконання норм права. Ця ознака у різних галузях виявляється по-різному. Так, у цивільному та трудовому законодавстві передбачена можливість добровільного виконання обов'язку (добровільне відшкодування заподіяної шкоди). В усіх випадках діяльність щодо здійснення державного примусу можлива за умови додержання певного процедурно-процесуального порядку.

Підставою юридичної відповідальності є правопорушення, яке вказує на момент виникнення юридичної відповідальності, породжує відповідні правовідносини і відповідну відповідальність особи, яка вчинила правопорушення. Працівник повинен дбайливо ставитися до майна власника підприємства, установи, організації. У свою чергу власник (або уповноважений ним орган) повинен створити працівникам умови, що забезпечують повне збереження дорученого їм майна, забезпечити здорові та нешкідливі умови праці. Невиконання чи неналежне виконання таких обов'язків, покладених на сторони трудового договору, якщо внаслідок цього заподіяна матеріальна шкода, утворює собою трудове майнове правопорушення і є підставою для матеріальної відповідальності. Не є правопорушеннями дії, які хоч і схожі з правопорушенням, але не визнаються такими внаслідок обставин, при яких вони були вчинені: при необхідній обороні, крайній необхідності та виробничо-господарському ризику.

Суб'єктами матеріальної відповідальності в трудовому праві в усіх випадках є працівник і роботодавець (власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа), з яким він перебуває в трудових правовідносинах.

Матеріальну відповідальність потрібно відрізнити від майнової відповідальності, передбаченої нормами цивільного права. Матеріальна відповідальність сторін трудового договору виникає при заподіянні шкоди тільки у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням трудових обов'язків. У трудовому праві відшкодуванню підлягає тільки пряма дійсна шкода і, як правило, в обмеженому розмірі – не більше середнього місячного заробітку працівника, який заподіяв шкоду. Ця відповідальність не повинна перевищувати повного розміру заподіяної шкоди, за винятком випадків, передбачених законодавством; не отримані доходи або упущена вигода, на відміну від цивільного права, відшкодуванню не підлягають. У цивільному праві завжди діє принцип повного відшкодування шкоди. Межі матеріальної відповідальності працівників диференціюються залежно від форми вини, виду майна, якому заподіяна шкода, характеру трудової функції, яку виконує працівник, чого немає в цивільному праві. За нормами трудового права працівники звільняються від матеріальної відповідальності за шкоду, яка може бути віднесена до категорії нормального виробничо-господарського ризику. Тягар доведення наявності підстави й умов матеріальної відповідальності працівника лежить на власникові або уповноваженому ним органі (ст. 138 КЗпП України), тобто діє презумпція невинності працівника, в той час як у цивільному праві встановлена презумпція вини заподіювача шкоди. Матеріальна відповідальність може бути покладена незалежно від притягнення працівника до дисциплінарної, адміністративної або кримінальної відповідальності.

На сучасному етапі трудове право зазнає великих труднощів, зумовлених двома основними причинами – економічною ситуацією в державі та фундаментальними недоліками самого права, коли розкиданість, а в деяких випадках і суперечливість норм права в різних галузях чинного законодавства ускладнює їх застосування і вносить плутанину при їх тлумаченні. Слід зазначити, що вже сьогодні з'явилося чимало прогалів у чинному трудовому законодавстві, і головною причиною цього є відсутність чіткого визначення правової природи окремих інститутів трудового права, зокрема інституту матеріальної відповідальності працівників. Усе це призводить до невірного застосування правових актів на практиці, порушення прав осіб, оскільки рішення про притягнення до матеріальної відповідальності має базуватися на здійсненні законності, доцільності, соціальної справедливості. Зрозуміло, що питання щодо матеріальної відповідальності за трудовим правом у нових умовах господарювання і за наявності різноманітних форм власності також потребують особливої уваги і дослідження. Тому в умовах переходу до ринкових відносин необхідні такі норми трудового законодавства, у тому числі і норми юридичної відповідальності, які б регулювали матеріальну відповідальність працівників з урахуванням вимог сьогодення.

Очевидним є те, що у теорії права немає єдиного підходу до визначення поняття матеріальної відповідальності. Зокрема, А.Саркісов зазначає, що матеріальна відповідальність – це не лише «відповідальність-обов'язок, але й ряд взаємокореспондуючих прав і обов'язків як у працівника, так і у власника» [4, с. 116-117]. На думку О.Кузніченко, матеріальна відповідальність працівників повинна розглядатися лише в ретроспективному аспекті як відповідальність за правопорушення в єдності всіх його елементів [3, с. 22-28]. З точки зору Б.Базилева, «правопорушення – фундамент відповідальності, і якщо у ньому випадає один із наріжних каменів, то це означає, що

для конструювання юридичної відповідальності немає відповідних підстав» [1, с. 116-118]. Разом з тим, автори одностайні в тому, що для притягнення до матеріальної відповідальності, необхідно вчинення працівником трудового правопорушення. Іншими словами, матеріальна відповідальність включається в механізм регулювання суспільних відносин у зв'язку з фактами порушення працівником обов'язку з трудових правовідносин бережливо ставитися до майна підприємства. Вона є наслідком тільки трудового майнового правопорушення, яке завдало шкоди підприємству, і тому ця відповідальність повинна бути покладена на працівника. Отже, потрібно говорити в цьому випадку про виконання працівником обов'язку по відшкодуванню шкоди, тобто про безпосереднє її відшкодування.

Свого часу досліджувалося припущення про самостійність матеріальної відповідальності працівників за трудовим правом, і пропонувалося розглядати цей вид відповідальності різновидом цивільно-правової відповідальності, оскільки трудове право своїми коренями сягає у цивільне право і виділилося саме з цієї галузі права. Але завдяки сучасному рівню науки з правильних методологічних позицій було доведено самостійність даного виду відповідальності, і тому немає необхідності сьогодні повертатися до цього питання. Отже, матеріальна відповідальність працівників – це самостійний, складний, комплексний інститут трудового права, що не може розглядатися ні як частина інституту дисциплінарної відповідальності, ні як частина інституту гарантій і компенсацій.

Матеріальна відповідальність працівників настає незалежно від притягнення їх до дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності за дії (бездіяльність), якими заподіяна шкода підприємству (ч. 3 ст. 130 КЗпП України). При цьому інтереси охорони майна підприємства поєднуються з охороною прав та законних інтересів працівника. Матеріальна відповідальність також настає незалежно від форми власності підприємства, де працює або працював працівник на момент заподіяння ним шкоди. Шкода відшкодовується і після звільнення працівника. Від матеріальної відповідальності працівник може бути звільнений тільки при відсутності трудового майнового правопорушення та умов настання матеріальної відповідальності.

У правничій літературі залишається дискусійним питання про підстави й умови юридичної відповідальності. У літературі по загальній теорії права, на нашу думку, сформульований правильний висновок відносно того, що правопорушення є основою для настання юридичної відповідальності [5, с. 208]. Працівник може бути притягнутий до матеріальної відповідальності, якщо для цього є юридична підстава, тобто юридичний факт, із яким закон пов'язує можливість (і необхідність) застосування такої відповідальності. Існує і така точка зору, що підставою відповідальності працівника є насамперед трудові відносини, а також зв'язок заподіяної шкоди з виконанням службових обов'язків [2, с. 103].

Розглядаючи дане питання, слід також підкреслити, що трудове майнове правопорушення відрізняється від інших дисциплінарних проступків у першу чергу своїм об'єктом. Правопорушник (працівник) зазіхає на майно підприємства, заподіює йому певну шкоду, тому до нього застосовуються не тільки дисциплінарні, але й відновлювальні санкції, що відрізняються від перших цілеспрямованістю. Таким чином, скоєне працівником трудове майнове правопорушення – це винне протиправне заподіяння шкоди майну підприємства (із яким заподію-

вач шкоди перебуває або перебував у трудових відносинах на момент її заподіяння), що припускає застосування майнових санкцій, які містяться в трудовому праві. Конструкція або склад правопорушення в правовій науці (а також і на практиці для ретельного з'ясування правомірності притягнення порушника до відповідальності) розглядається як єдність об'єкта й об'єктивної сторони, суб'єкта і суб'єктивної сторони. У цивілістичних видах відповідальності практично ці ж елементи іменуються її умовами [6, с. 48]. Причому тільки сукупність елементів дозволяє говорити про наявність або відсутність конкретного правопорушення.

В юридичній літературі з трудового права існує думка більшості вчених про те, що матеріальна відповідальність працівників настає при сукупності таких умов: а) пряма дійсна шкода наявному майну підприємства; б) протиправність поведінки працівника (шкода, заподіяна внаслідок порушення або невиконання трудових обов'язків); в) причинний зв'язок між протиправною дією або бездіяльністю працівника і заподіяною шкодою; г) вина працівника, який заподіяв шкоду, у формі умислу або необережності (з цим законодавець і пов'язує її межі: повна або обмежена). Крім того, матеріальна відповідальність працівників за трудовим правом має: по-перше, ознаки, властиві всім видам юридичної відповідальності; по-друге, ознаки, властиві тільки тим видам відповідальності, що мають відшкодувальний характер; по-третє, ознаки, властиві лише цьому виду відповідальності. Все це дозволяє стверджувати, що матеріальна відповідальність є самостійним видом юридичної відповідальності, який застосовується під час реалізації трудових відносин і виникає в тому випадку, коли порушуються обов'язки, передбачені трудовим договором. Тому матеріальна відповідальність ні в якому разі не може бути різновидом цивільно-правової відповідальності.

Висновки. Матеріальна відповідальність працівників за трудовим правом України є окремим видом юридичної відповідальності, оскільки існує в праві самостійно і реалізується в рамках правоохоронних відносин у складі трудових правовідносин. Однією з визначальних функцій матеріальної відповідальності є гарантійна функція, що покликана посилювати юридичні гарантії при притягненні до матеріальної відповідальності і повинна розвиватися у повній відповідності із соціально-економічним та політичним розвитком держави, відповідати інтересам як суспільства, так і інтересам кожного, окремо взятого, працівника. Як окремий специфічний інститут трудового права, матеріальна відповідальність об'єктивно вимагає включити до свого складу всі можливі види та випадки такої відповідальності при регулюванні трудових, і тісно з ними пов'язаних відносин, адже зміст даного інституту повинні складати правові норми, які встановлюють як позитивний, так і негативний аспекти юридичної відповідальності. Крім того, правові норми трудового права тісно переплітаються з нормами цивільного, що вказує на комплексність правового інституту матеріальної відповідальності.

Матеріальна відповідальність, якщо її розглядати з точки зору правової категорії, – це відшкодування працівником шкоди, заподіяної власнику підприємства. Тому підставою матеріальної відповідальності, як правовідносин по відшкодуванню шкоди, є юридичний факт – скоєння працівником правопорушення, в результаті якого виникла шкода. Зміст юридичних зв'язків між власником майна і працівником на цій стадії – кореспондуючі одне одному права і обов'язки кожного з них щодо формування шкоди.

Реформа трудового законодавства, побудова його цілісної системи неможливі без розробки концепції розвитку трудових відносин, а відповідно, і концепції розвитку трудового законодавства в цілому і кожного з його інститутів, одним із яких є інститут матеріальної відповідальності. На нашу думку подальше реформування трудового законодавства повинно спрямовуватись: на підпорядкування трудових відносин закону вартості у відносинах з матеріальної відповідальності, що обумовлено наявністю майнового елемента; дотримання принципу соціальної справедливості (притягнення до матеріальної відповідальності у суворій відповідності до закону; у зменшенні розміру матеріальної відповідальності залежно від вини, майнового стану сторони, яка заподіяла матеріальну шкоду); перевага міжнародного права над внутрішнім норми, що регулюють матеріальну відповідальність, повинні відповідати ратифікованим Україною положенням конвенцій МОП; реалізацію матеріальної відповідальності працівників у рамках окремих охоронних правовідносин з матеріальної відповідальності, які слід розглядати як тісно пов'язані з трудовими правовідносинами і такі, що впливають із них; реалізація в межах цих правовідносин конкретних заходів відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Базылев Б.Т.* Юридическая ответственность (теоретические вопросы). – Красноярск : Изд-во Красноярск. ун-та, 1985. – 135 с.
2. *Гоц В.Я., Слюсарь А.Н.* О некоторых вопросах полной материальной ответственности // Новое политико-правовое мышление и реализация правовой реформы. Сб. науч. трудов. – К. : УМК ВО, 1991. – С. 71-78.
3. *Кузніченко О.В.* Правові питання притягнення працівників органів внутрішніх справ до матеріальної відповідальності за заподіяну ними шкоду : дис.... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2001. – 235 с.
4. *Саркисов А.Р.* Правовой механизм повышения эффективности и качества труда рабочих и служащих. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 181 с.
5. *Скаун О.Ф.* Теория государства и права: учебник. – Харьков : Консум; Ун-т. внутр. дел, 2007. – 304 с.
6. *Смирнов О.В.* Трудовое право: Учебник. М. : Сталіс+ЛТД, 1996. 484 с.

Мироненко В.П. Поняття матеріальної відповідальності працівників у трудовому праві

У статті проаналізовано сутність та особливості матеріальної відповідальності працівників за трудовим законодавством.

Ключові слова: *матеріальна відповідальність, обмежена матеріальна відповідальність, трудові правовідносини, межі матеріальної відповідальності, суб'єкти матеріальної відповідальності.*

Мироненко В.П. Понятие материальной ответственности работников в трудовом праве

В статье анализируется сущность и особенности материальной ответственности работников по трудовому законодательству.

Ключевые слова: *материальная ответственность, ограниченная материальная ответственность, трудовые правоотношения, границы материальной ответственности, субъекты материальной ответственности.*

Mironenko V.P. The concept of employees liability in labour law

The article analyzes the nature and characteristics of the employees liability under the labour law.

Key words: *liability, limited liability, employment relationships, liability scope, liability entities.*

Стаття надійшла до редакції 18.09.2011.